

*Федорова Ю. М., Федорова В. М.
Національний педагогічний університет
імені М. П. Драгоманова*

СТРУКТУРНО-ГРАМАТИЧНІ МОДЕЛІ ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ З МІФОЛОГІЧНИМИ НАЗВАМИ

У статті аналізуються основні структурно-граматичні моделі фразеологічних одиниць з присвійними прикметниками, утвореними від міфологічних назв, описуються явища варіантності та полісемії й омонімії у сфері фразеологізмів.

***Ключові слова:** фразеологічна одиниця, присвійний прикметник, міфонім, структурно-граматична модель, варіантність, полісемія, омонімія.*

Українська міфологія як сукупність переказів про живу й неживу природу та людину розвивалася на основі давньої загальнослов'янської міфології. В українській міфології у художньо-образній формі знайшли поєднання реальні знання з фантастично-релігійними елементами та повір'ями. Вона ілюструє прагнення людини пояснити й упорядкувати навколишній світ, розкрити єдність людини і природи. Загалом українська міфологія аналогічна міфології інших народів світу, проте вона має виразний національний колорит і художньо-образну своєрідність.

Зростання національної самосвідомості людей, підвищений інтерес до витоків традиційної культури, етнічної історії диктує звернення до цієї теми, адже розпочатий процес національного відродження України може бути прискорений, зокрема, через засвоєння духовних багатств народу, накопичених поколіннями. Збіднення духовного епосу є наслідком кожної незаповненої прогалини у системі міжпоколінної передачі культурної інформації, що і визначає практичний інтерес до вивчення української міфології. Національні риси народу проявляються у створених ним фразеологізмах, які є складовою образної системи кожної мови.

Мета статті полягає у дослідженні домінуючих структурно-граматичних моделей фразеологізмів з міфологічними назвами, аналізі явища варіантності у сфері фразеологізмів та явищ полісемії й омонімії у фразеологічному складі.

В українській міфологічній традиції багато уваги приділено природним стихіям, явищам навколишнього світу, різноманітним життєвим випробуванням, з якими зустрічається людина, тощо. Причому характерно, що всі ці сюжети максимально наближені до щоденного побуту селян. Утрачаючи своє первісне значення, міфологічні персонажі поступово набували характеру художньо-поетичних образів усної народної творчості, відповідно ставали й компонентами різноманітних фразеологічних одиниць (такими є русалка, мавка, відьма, чорт та ін.): *Русалчин Великдень, чортове число, бісів син: [С е м е н:] А що ви тепер пишете? [П е т р о:] Малюнки літньої природи. Це була низка невеликих поезій. Дванадцять п'єсок уже*

написав, а от на **чортовому числі** спіткнувся (В. Самійленко); – *Та йди ж, бісів сину, людям поклонися за честь* (М. Стельмах).

Присвійних прикметників, похідних від назв міфологічних істот, що входять до складу сталих фразеологічних одиниць, небагато. Такими міфологічними істотами є русалка та чорт (біс, диявол, дідько, сатана).

З ім'ям русалок пов'язаний фразеологізм *Русалчин Великдень* – 'свято русалок': – *Я страх боюсь, що мене русалки залоскочуть. – Дак то ж на русалчин великдень* (Б. Грінченко). Вона являє собою двокомпонентне підрядне словосполучення, в якому стрижневим словом виступає іменник *Великдень*, а залежним від нього є присвійний прикметник *Русалчин*, утворений від іменника *русалка* за допомогою суфікса *-ин*, при цьому відбувається чергування приголосних *-к-* з *-ч-*. Залежний елемент приєднується до головного за допомогою одного з існуючих у мовознавстві способів підрядного зв'язку – узгодженням. Ця фразеологічна одиниця має таку модель: "присвійний прикметник, утворений від назви міфічної істоти + іменник".

Іншим міфічним персонажем, з яким пов'язано безліч фразеологізмів, є чорт (біс, диявол, дідько, сатана). Майже всі фразеологізми, в яких наявний присвійний прикметник *чортів* та його синонімічні варіанти *бісів*, *дідьків*, *дияволів*, мають негативну семантику: *Він [Варчук] ..повертає додому, обдумуючи дорогою, як найкраще віддячити Трояну. Бісова душа!.. Ну хай би, куди не йшло, розповідав казочки, а це вже господарів рівняє до нечистої сили* (М. Стельмах)

Фразеологічні одиниці з присвійними прикметниками, утвореними від міфічних назв, можуть вживатися у формі як однини, так і множини: *бісова дитина* – *бісові діти*, *чортів син* – *чортові сини*: – *Заснеш ти сьогодні чи ні, бісова дитино?* – *накричала на неї [дівчинку] Олена* (Г. Тютюнник); *Пані все мовчить та уста гризе. А полковник і вирветься і загуде, як на трубі: До пари, бісові діти, до пари* (Марко Вовчок); *Лайка й крики не дали кошовому далі говорити. – Клади, чортів сину, зараз же булаву!* (О. Довженко); – *Я прийшов.., а їх понасходило там чоловік з десять – почули, що з тайги, що "Сірченко – знаменитий охотник", син "ще знаменитішого Сірка". Чортові сини! Звідкіля вони все знають?* (І. Багрянний).

Фразеологічним одиницям властива тенденція до оновлення компонентного складу, до урізноманітнення морфологічного оформлення і синтаксичної організації. Тобто форми фразеологічних одиниць можуть видозмінюватися: *к чортовому (сучому) батькові [під лотоки], якого бісового батька (сина), у бісового (чортового, бісячого) батька: [Д о м а х а:] Ти боїся, що я прийшла не пускати тебе до шлюбу? Не журишь: ... не тільки до шлюбу, хоть к чортовому батькові під лотоки з своєю панночкою, так мені все одно!* (Олена Пчілка); – *Ларьку! Злазь, бо замерзнеш к сучому батькові!* – *і Ларько почув, як хтось штурхає його києм у спину* (С. Васильченко); – *Якого це бісового батька ви стоїте, згорнувши руки,*

діла не робите..! – крикнув *Кайдаш* (І. Нечуй-Левицький); – Ну, **якого ви бісового сина** зібралися сюди, очі повитріщали? – почули вони у розчинене вікно *Колісникової квартири* (Панас Мирний); [*І в а н* (виверта кишені):] Де ж це мої гроші? Де ж це вони у **бісового батька** поділись?.. (М. Кропивницький); – Де воно, – каже, **в чортового батька** коноплі ті? Холод такий, а тут підперезатися нічим... хоч би мотузок, або що, виплести (А. Тесленко).

Отже, оболонка тієї самої фразеологічної одиниці може зазнати змін, але загальна семантика її залишається незмінною. Фразеологізми, що зазнали змін, називають варіантами – “це співіснуючі в мовній системі утверджені традицією різновиди фразеологічних одиниць, які мають те саме значення, але різняться між собою одними чи кількома (іноді усіма) компонентами лексичного складу або певними елементами граматичної структури” [5, с. 122].

Може замінюватися лексичний склад фразеологічної одиниці – лексичні варіанти, структура – граматичні (формальні) варіанти або комбінована заміна – лексико-граматичні (змішані) варіанти.

Лексичні варіанти фразеологічних одиниць виникають найчастіше внаслідок синонімних заміни компонентів: *бісового (чортового, вражого, сучого) сина; у чортів (свинячий) голос*.

Фразеологічні варіанти, що різняться між собою одночасно і лексичним складом і окремими елементами структури – лексико-граматичні, або змішані, є найпоширенішими: *к бісовій (чортовій) матері – до бісової (чортової) матері*.

Серед фразеологічних одиниць з міфонімами досить поширене явище полісемії. Розвиток семантики фразеологічних одиниць може відбуватися різними шляхами. Л. Г. Скрипник наводить думку Ю. Д. Апресяна про те, що одним із таких шляхів є первинно-образне значення фразеологічної одиниці, яке виникає на базі вільного словосполучення внаслідок його переносного вживання, а згодом на основі повторного переосмислення значення фразеологічної одиниці виникає вторинно-образне значення [5, с. 194].

Шлях послідовного розвитку фразеологічного значення не є єдиним і обов'язковим для всіх випадків. Розвиток багатозначності фразеологічних одиниць може відбуватися шляхом первинного переосмислення, яке виникає внаслідок різних асоціацій при метафоризації омонімічного вільного словосполучення [5, с. 195-196]. Наприклад, вислів *чортове зілля* має таку семантику: 1) міцне куриво, тютюн: *Край міста зупинився чоловік, затуманеним, скошеним поглядом зміряв далину і за звичкою поліз до кишені за люлькою. Чортове зілля і чортів дим трохи втихомирили старого* (М. Стельмах); 2) міцний алкогольний напій, горілка: *І знаси, товаришу, оті сто грамів прийшлися якраз впору. Розв'язали вони мені язика. Якби я не хильнув того чортового зілля, то ніколи не розказав би секретареві про свої ходіння по муках* (В. Логвиненко).

Фразеологічні одиниці з міфологічними назвами можуть бути й омонімічними. Наприклад, фразеологічна одиниця *до бісового (чортового, бісячого) батька* є омонімічною, оскільки у вихідній формі збігається за структурою і не має нічого спільного в значенні. Семантика її виражається такими значеннями: 1) уживається для вираження зневаги, презирства, злоби до кого-небудь, обурення з якогось приводу: *Теперечки уже їм [німцям] скоро кінець, – казала кума з Літок, – як не поморозяться тут до бісячого батька, то витовчуть їх наші* (П. Загребельний); 2) (кого, чого) дуже багато, велика кількість кого-, чого-небудь: – *Еге, сила в нього є. Бог, він так і робить: силу дасть, а розум відбере. – Зате в тебе його до бісового батька і весь на язиці* (Г. Тютюнник); 3) уживається з дієсловами *посилати, іти, кидати* та ін. у значенні геть, світ за очі і т. ін.: – *Тебе просиш, а ти до бісового батька посилаєш* (Панас Мирний).

Аналіз структури фразеологічних одиниць з міфологічними назвами показав, що всі вони за характером сполучення слів-компонентів співвідносяться з підрядними словосполученнями. До цього структурного типу можуть належати неоднорідні за категорійними й семантичними ознаками фразеологічні одиниці, тому в його межах доречно виділити вужчі групи – структурні фразеологічні моделі, за якими утворено ряд стійких зворотів [3, с. 51]. Це своєрідний каркас фразеологічних одиниць, що забезпечує їх стійкість та відтворюваність.

1) Фразеологічні одиниці моделі “присвійний прикметник + іменник”, де прикметник та іменник можуть бути як в називному відмінку, так і в непрямому відмінку. Звороти цієї моделі належать до субстантивних, адвербіальних чи ад’єктивних: *чортове зілля, чортова (бісова) душа, чортова тетеря, чортів (дияволів, гаспидів, бісів) син, бісів хлопець, бісова баба, бісова челядь, бісові діти, бісової віри, бісової пари, бісового (чортового) батька, Русалчин Великдень, відьмине помело, дідькова (бісова) личина (пара)*. Одиниці цієї моделі продуктивні в цій групі фразеологізмів: *З Невкипілого багато не добудеш. Цибатий, як чорногуз, дигає він од гурту до гурту.. – Ач, меле, бісова личина! – аж хмуриється дехто. Та Невкипілий уже подибав до іншого гурту* (А. Головка); [Ц о к у л ь]: *Ну й бісової пари молодиця! Раз у раз на перешкоді мені стає* (І. Карпенко-Карий); *Дійсно, стоять [фашисти]. От чортові душі, – махають зупинитися. Трохи притишив хід, збавив швидкість* (Ю. Збанацький); – *Ми йшли в ранішньому тумані. Бриг рипів і кректав, розсохлий і страшний. Бісової віри вітер ледве надймав паруси* (Ю. Яновський);

2) Фразеологічні одиниці моделі “прийменник + присвійний прикметник + іменник у непрямому відмінку”. За семантико-граматичним значенням вони співвідносяться з прислівниками: *до бісового (чортового, бісячого) батька; до бісової матері; к чортовому (бісовому) батькові; к бісовій (чортовій) матері; на чортового сина; на [якого] бісового (чортового) батька; у чортів голос: З хати димом, з двору вітром – к чортовій матері!*;

Коли ж моїх пісень вам мало. – Він сам собі мовляє так, – Тривайте, я й так заспіваю! Ще, може, й краще... Я вже знаю! **На бісового батька й Шпак!** (Б. Глібов); [Н а д і я:] Якщо хочете, можете збиратися до моря. [М о т р я:] Слава богу, додумалися... **У чортів голос ...** [Н а д і я:] Нічого не в чортів. Саме сезон... (З. Мороз). До цієї групи відноситься фразеологічна одиниця *іди [собі] к чортовій матері (бісовому батькові)*, де дієслово в наказовому способі виступає як слово-супроводжувач: – *Не шкодуйте [грошей], громадяни буржуазія, бо все одно вам приходить кінець.* – *Василю Назаровичу, ніжніше!* – *відчайдушно прошипів з президії Тишлер.* – **Та йди ти к чортовій матері!** – не витримав Боженко і крутонув колясочку [кулемет]. – *Що я тобі – артист?* (О. Довженко); – *По копі з шагом ... більше не можна дати [за хліб]...* – **Йди ти к бісовому батькові,** – одрубав Чіпка та й пішов сам до хати (Панас Мирний). – *Не шкодуйте [грошей], громадяни буржуазія, бо все одно вам приходить кінець.* – *Василю Назаровичу, ніжніше!* – *відчайдушно прошипів з президії Тишлер.* – **Та йди ти к чортовій матері!** – не витримав Боженко і крутонув колясочку [кулемет]. – *Що я тобі – артист?* (О. Довженко); – *По копі з шагом ... більше не можна дати [за хліб]...* – **Йди ти к бісовому батькові,** – одрубав Чіпка та й пішов сам до хати (Панас Мирний);

3) Фразеологічні одиниці моделі “сполучник + присвійний прикметник + іменник”. За семантико-граматичним значенням вони, як і попередня модель, співвідносяться з прислівниками: *якої чортової (бісової, дідьчої) матері (мами); якого бісового батька (сина), кий чортів батько: Та й якої дідьчої мамі* було п’їланитися [лізти] на дамбу, коли корови пасуться ближче до скалистого берега, на лузі, а дамба йде за лугом, та ще й відгороджена від пасовиська дротом і воринням? (М. Матіос); – *Чіпко, – гукнув Лушня...* – **якого ти бісового батька** качаєшся та рвеш на голові волосся? (Панас Мирний); – *А я [шкапа] чувала, та й не раз, як про людей гукають всюди, що люди розумніші нас...* **Кий чортів батько** – брешуть люди! (Л. Глібов);

4) Фразеологічні одиниці моделі “заперечна частка + прийменник + присвійний прикметник + іменник”. Ця модель представлена однією фразеологічною одиницею *ні к чортовій матері*, яка у різних значеннях може співвідноситися з прикметником та прислівником зі словами *не годиться, не годен*: *Харчування було ні к чортовій матері* – ‘що-небудь зовсім непридатне, недоброякісне, погане’; *Обладнання, вибачте, ні к чортовій матері не годиться* – ‘зовсім, абсолютно; нікуди, ні для чого’;

5) Фразеологічні одиниці моделі “дієслово + присвійний прикметник + іменник”, що за семантико-граматичними ознаками належать до дієслівних: *заробив дідьчу маму, дождався (дочекався) чортової матері (мами), мати чортову думку*. В останній фразеологічній одиниці предикативний компонент, виражений інфінітивом, у контекстах має різні особові форми: – *Поглядаєш так, мовбито й нічого, а чортову думку маєш. Дивишся – чи не беру я з собою чого в дорогу. Не бійся, не бійся, нічого я не буду брати* (Г. Хоткевич);

б) Фразеологічні одиниці, що мають модель “дієслово + прийменник + присвійний прикметник + іменник”, які також належать до дієслівних: *виробив свою силу на дідьчу маму, посилати до бісового батька: – Ти ніколи путнього слова не скажеш! До тебе з ласкою, а ти – з серцем! Тебе просиш, а ти до бісового батька посилаєш!* (Панас Мирний).

Присвійні прикметники, похідні від міфологічних назв, уживаються у складі багатьох українських паремій. Паремії зі словосполученням *чортова думка* мають модель, де варіюванню підлягає перша частина: *Ясні очі, та чортові думки; Янгольський (добрий) голос, а чортова думка; Слова твої ласкаві, та чортова думка.*

Отже, фразеологічні одиниці з міфологічними назвами побудовані за моделями підрядних словосполучень, які представляють різні структурно-граматичні типи. Проте найуживанішими є сполучення слів, співвідносні з прислівником та дієсловом.

Оболонка фразеологічних одиниць може зазнавати змін, але загальна семантика їх залишається незмінною. Це дає підстави говорити про явище варіантності у сфері фразеологізмів, зокрема, поширена лексична варіантність. Крім того, серед фразеологічних одиниць з міфологічними назвами поширені явища полісемії та омонімії.

Л і т е р а т у р а :

1. *Алефіренко М. Ф.* Теоретичні питання фразеології. – Харків : Вид-во при Харк. держ. ун-ті, 1987. – 137 с.
2. *Архангельский В. Л.* Устойчивые фразы в современном русском языке: Основные теории устойчивых фраз и проблемы общей фразеологии. – Ростов-на-Дону, 1964. – 315 с.
3. *Мокиенко В. М.* Образы русской речи: Историко-этимологические и этнолингвистические очерки фразеологии. – Л. : Изд-во Ленинградского ун-та, 1986. – 278 с.
4. *Мокиенко В. М.* Славянская фразеология : уч. пос. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Высшая школа, 1989. – 287 с.
5. *Скрипник Л. Г.* Фразеологія української мови. – К. : Наукова думка, 1973. – 280 с.
6. Словник української мови : в 11 т. – К. : Наукова думка, 1970 – 1980. – Т. I-XI.
7. Сучасна українська літературна мова: Синтаксис / за заг. ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1972. – 485 с.
8. *Удовиченко Г. М.* Фразеологічний словник української мови : в 2 т. – К. : Вища школа, 1984.
9. Українські народні прислів'я та приказки: Дожовтневий період. – К. : Держлітвидав, 1963. – 791 с.
10. Українські приказки, прислів'я і таке інше / уклад М. Номис ; упоряд., приміт. та вступна ст. М. М. Пазяка. – К. : Либідь, 1993. – 768 с.
11. Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. / уклад. : В. М. Білоноженко та ін. – К. : Наукова думка, 1993. – 984 с.

Федорова Ю. Н., Федорова В. Н. Структурно-грамматические модели фразеологических единиц с мифологическими названиями.

В статье анализируются основные структурно-грамматические модели фразеологических единиц с притяжательными прилагательными, образованными от мифологических названий, описываются явления вариантности, полисемии и омонимии в сфере фразеологизмов.

Ключевые слова: фразеологическая единица, притяжательное прилагательное, мифонимы, структурно-грамматическая модель, вариантность, полисемия, омонимия.

Fedorova Y. M., Fedorova V. M. Structural and grammatical models of phraseological units with mythological names.

The article is devoted the analysis of the main structural and grammatical models of phraseological units of possessive adjectives derived from mythological names, describes the phenomenon of variance, polysemy and homonymy in phraseology.

Keywords: phraseological unit, possessive adjective, mythological name, structural and grammatical model, variance, polysemy, homonymy.

Хруцкая Н. В.

**Национальный педагогический университет
имени М. П. Драгоманова**

ВАРИАНТЫ ГРЕЧЕСКИХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В СОВРЕМЕННОМ РУССКОМ ЯЗЫКЕ

Статья Н. В. Хруцкой посвящена проблеме классификации различных типов вариантов лексических единиц в современном русском языке на материале греческих заимствований, зафиксированных в словарях иностранных слов конца XX – начала XXI века.

Ключевые слова: вариантность, коэкзистенция, заимствование, фонетический вариант, фонематический вариант, формообразовательный и словообразовательный вариант, фазы конкуренции.

Одной из наиболее важных применительно к языковой норме категорий является категория вариантности как одного из основных свойств языковой системы. Понятие консуммации кодифицированной нормы в динамике литературного языка относительно, так как оправданно только с точки зрения современных исследований языка, смотрящих на все предшествующие стадии в эволюции языковой системы как на процесс становления современных норм языка. Сформировавшийся национальный язык продолжает развиваться, варьирование языковых средств не исчезает, оно может быть лишь в определенных пределах ограничено, но вместо устаревших и исчезнувших вариантов слов возникают новые, а многие коэкзистенциальные варианты могут параллельно существовать в языковой системе на протяжении многих веков. Исходя из количественных показателей, наибольшей вариативности подвержен пласт современной заимствованной лексики. И хотя греческие заимствования являются одними